

UOT 801.73

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2025.2.225>

FƏXRƏDDİN EYLAZOV

ƏLYAZMA VƏ YAZI ALƏTLƏRİNİN İNKİŞAF TARİXİNƏ BİR BAXIŞ

Bu araşdırmada sivilizasiyanın inkişafında ən əsas element və ən mühüm məlumat mənbəyi olan əlyazmaların və əlyazmalarla bağlı yazı alətlərinin tarixi inkişaf yolundan bəhs edilir. Əlyazmaların yaranması və inkişafı müxtəlif mədəni, siyasi, iqtisadi və coğrafi amillərlə formalaşmışdır. Yazı materialları arasında papirus və kodeksin tarixi inkişafına üstünlük verilmiş, mövzu ilə bağlı terminoloji problemlərə toxunulmuşdur. Əlyazma kitabları dünyəvidir, onun bizə çatdırdığı informasiya həyatidir, gerçəkdir, təqdim etdiyi onlarla, bəlkə də, yüzlərlə müəllif təkcə Azərbaycanlı deyil, yalnız müsəlman aləmi deyil, bütün dünyada elm və mədəniyyətin zənginləşməsində və yayılmasında əvəzsiz rol oynamışlar. Bu baxımdan şərq, o cümlədən Azərbaycan əlyazma kitabının dünyada misli-bərabəri yoxdur.

Mətnşünas hər hansı bir əsərin yaranma tarixini və onların mətninin düzgün olub-olmadığını tədqiq edib öyrənir, bu mətnləri elmi-tənqidi üsulla tərtib edib çapa hazırlayır, müxtəlif nəşrləri zəruri izahlar və qeydlərlə təmin edir.

Bu gün də əsas məlumat mənbəyi kimi çap və elektron formada mövcudluğunu davam etdirən kitabın mənsəyi olan əlyazmaların inkişaf prosesini bilmək mövzu ilə bağlı araşdırmalara işıq salacaq. Bu çərçivədə aparılan bu tədqiqatın məqsədi əlyazmaların inkişaf prosesini ümumi şəkildə göstərməkdir.

Açar sözlər: əlyazma, papirus, perqament, kodeks, rulon, dəri, gil lövhə.

Giriş. Çap texnikasının inkişaf etmədiyi dövrdə əlyazma kitabı mənasını verən əlyazmanın mənsəyini araşdırarkən ilk növbədə kitabın tarixi inkişafına nəzər salmaq yerinə düşərdi. Yunan dilində kitab mənasını verən “byblos” (βύβλος/βιβλος) sözü ilk növbədə misirlilərin yazı materialı kimi istifadə etdikləri ot bitkisi papirusunun qabığı və ya liflərinə aiddir. Latın dilində “azad” sözünün birinci mənası “ağac qabığı”, ikinci və ən çox işlənən mənası isə kitabdır. Bununla belə, çinlilərin bu gün kitab mənasında istifadə etdikləri şrift, qədim zamanlarda olduğu kimi, ağac və ya bambuk lövhələri ifadə etmək üçün də istifadə olunur [8, s. 12].

Məlumdur ki, gil ağac və bitki qabıqlarından əvvəl yazı materialı kimi istifadə edilmişdir. Şumerlərin, Assurların və Hetlərin istifadə etdiyi gil lövhələr Misirin papirus rulonları ilə eyni vaxtda (təxminən eramızdan əvvəl 3000-ci il) meydana çıxsa da, müasir kitabın sələfi gil lövhələrdən çox, papirus lövhəsi hesab olunur. Lakin Qədim Dövrə insanlar ağac qabığı və gildən başqa yazı materialı kimi qayalardan, daşlardan, mərmərdən, heyvan sümüklərindən, ipək və kətdən, saxsı qablardan, yaşayış divarlarından, qapılardan, qızıl, gümüş, qurğuşun, tunc kimi metal ərintilərindən hazırlanmış boşqablar, taxta və mum lövhələr və dəridən istifadə etmişlər. Lakin sözügedən dövrdə yazı üçün çox müxtəlif materiallardan istifadə olunsa da, əlyazmalarda heyvan dərisindən hazırlanmış papirus və perqamentdən istifadə edildiyini qeyd etmək lazımdır [3, s. 116].

Papirus. Papirus (“byblos” və ya “papiros”) təxminən eramızdan əvvəl 3300-cü ildən etibarən Qədim Misirdə Nil vadisində yetişən “cyreus papyrus” adlı bitkidən hazırlanmışdır. Yazı materialı kimi ilk dəfə Qədim Misirdə istifadə edilən papirus zamanla digər Aralıq dənizi ölkələrinə də yayıldı və 9-cu əsrdən sonra papirusa tələbat getdikcə azalmağa başladı. Bununla belə, papirus eramızın 10-cu əsrinin ortalarına qədər Misirdə əsas yazı materialı kimi istifadə olunmağa davam etdi və bu müddətdən sonra onun istehsalı dayandırıldı. Beləliklə, Misirdə 4000 il ərzində mövcud olan papirus sənayesi sona çatdı və qalanları kitabçalar tərəfindən kitab üzülkləri üçün karton hazırlamaq üçün istifadə edildi [2, s. 50-51].

Onların eni təxminən 20 sm, uzunluğu təxminən 50 sm-dir. Rulon şəklində istehsal olunan papirus vərəqləri (“kollema”, “pagina”, “scida”) ayrı-ayrılıqda istifadə oluna və ya rulon (“tomus”) hazırlamaq üçün birlikdə tikilə və ya yapışdırıcı pasta ilə yapışdırıla bilərdi. Ümumilikdə 20 papirus yarpağından ibarət bir rulon orta ölçülü dəri sayılır və “scarpus” adlanırdı [3, s. 118].

Papirus vərəqinin birinci səhifəsi “protikollon” sonuncu səhifəsi isə “eskhatokollon” adlanır. Romalılar papirus vərəqinin birinci səhifəsində papirus vərəqini yoxlayan şəxsin adını, istehsal tarixini və istehsal yerini yazırdılar [13, s. 24]. Papirus yarpağı liflərinin üfqi səthi “rekto”, şaquli səthi isə “verso” adlanır. Papirus nazik və açıq göründüyü üçün onun “rekto” səthinə yazılmışdır. Ancaq bəzi hallarda pula qənaət etmək üçün “verso” səthində də yazılmışdır. Bu cür istifadəyə deyilir. Papirus üzərində yazmaq üçün “kalamos” sözündən istifadə olunurdu.

Bu karandaş qamışdan hazırlanmış və zaman keçdikcə matlaşan ucu cib bıçağı və ya süngərlə itilənmişdir. Lakin papirus vərəqlərinin daha yaxşı qorunub saxlanması üçün papirus yarpağı ağacdan və ya sümükdən düzəldilmiş göbək və ya amfolos adlanan silindrik çubuğa yapışdırılır və sonra rulonlar ona bükülürdü [10, s. 303]. Papirus rulonlarında mətn sütunlar şəklində düzülüb, hər sütun üçün sətirlərin sayı müəyyən edilərkən sütunun uzunluğu və mətnin ölçüsü nəzərə alınmışdır [3, s. 119].

1000 il ərzində Yunanıstanda ədəbiyyatın başlanğıcından (e. ə. 600-300) misilsiz yazı materialı kimi papirus rulonlarından istifadə edilmişdir. Qədim Misirdə eramızdan əvvəl 4000-ci illərə gedib çıxır. Ən qədim papirus yarpağı eramızdan əvvəl 3000-ci ilə, papirus rulonu isə eramızdan əvvəl 2000-ci ilə aiddir. Məlumdur ki, papirus istehsalı Misirdə eramızın 10-cu əsrinə qədər davam etmiş və eramızın 11-ci əsrinə qədər Avropada yazı materialı kimi istifadə edilmişdir. Lakin papirus üzərində Misirdən günümüzdə qədər gəlib çatmış yazı nümunələri çox azdır. Bunun ən əhəmiyyətli səbəbi papirusun kifayət qədər davamlı yazı materialı olmaması və xüsusilə Suriya, Fələstin və İtaliya kimi rütubətli iqlimi olan yerlərdə asanlıqla xarab ola bilməsidir.

Papirusdan hazırlanmış yuvarlanmış kitabda yazılı mətnin müəyyən bir hissəsinə dərhal daxil olmaq çətinidir; Mətn daxilində istədiyiniz hissəyə çatmaq üçün rulon həmin nöqtəyə sarılmalıdır. Həmçinin, yuvarlanan kitabı sona qədər oxuduqdan sonra onu əvvəlinə geri çəkmək lazımdır. Bu çatışmazlıq yazılı mətnin vərəqlərini oxumağı asanlaşdıracaq “kodeks” formatının inkişafına səbəb oldu. Eramızın 1-ci əsrində və ya daha əvvəl kəşf edilmiş və istifadəyə verilmiş kodeks [7, s. 24-25] ilk növbədə papirusa tətbiq edilmişdir. Kodeksin geniş yayılmasının səbəbinin kodeksin hər iki tərəfinə yazı yazmaq zərurəti və bunun nəticəsində yazı materialına qənaət edilməsi olduğu düşünülür [3, s. 120-121, 123].

Perqament. Müəyyən bölgələrdə məhdud miqdarda istehsal oluna bilən papirus bitkisi artan yazı ehtiyacını qarşılaya bilməyəndə yeni yazı materialları tapıldı. Beləliklə, eramızdan əvvəl II əsrdən heyvan dərisindən hazırlanan perqament davamlı quruluşa malik olduğundan papirusla yanaşı yazı materialı kimi də istifadə olunmağa başladı. Perqament qədim zamanlarda Perqam (Berqama) şəhərinin adından gəlir; Difteriya, derma, somasiya, membran kimi sözlərlə müəyyən edilir [5, s. 34].

Qədim misirlilər, assuriyalılar və yəhudilər yazı materialı kimi tükləri təmizlənmiş, təmizlənmiş və laylı heyvan dərisindən istifadə etmişlər. Yəhudilər dini və yəqin ki, ədəbi əsərlərini, farslar isə öz tarixlərini perqamentə yazırdılar [9, s. 27-28]. Perqamentdən yazı materialı kimi istifadə farslardan ionlara, oradan da Yunanıstana yayıldı.

Perqament istehsal etmək üçün mal-qara, qoyun, keçi, donuz və ya eşşək, dana, doğulmamış və ya ölü doğulmuş quzu və balalar dərisindən istifadə olunurdu. Ən keyfiyyətli dəri cavan quzuların və balaların dərisindən alınır. Antilop kimi nadir heyvanların dərilərindən də daha qiymətli və bəzəkli perqamentlər hazırlanırdı. Ancaq ümumiyyətlə keçi və dana dərisinə üstünlük verilirdi. Üzərinə yazılmağa hazır olması üçün bir həftəlik buzovlardan götürülmüş dərilər yuyularaq 24 saat təmiz suda saxlanılıb. Sonra tüklər əhəng, sidik və odun külü ilə qarışdırılmış su ilə təmizlənir, daxili ətli hissələri temperatur şəraitindən asılı olaraq üçdə bir sönmüş əhəngdən ibarət vannada 8-16 gün saxlanılır, yumşaldıqda isə bıçaqla sıyrılır. Dərini ağartmaq və yağdan təmizləmək üçün bir gün əhəng məhlulunda isladılır, sonra yaş ikən onun kobudluğu pemza daşı ilə düzəldilir, sonra çərçivəyə çəkilərək qurudulur, quruduqdan sonra isə toz əhəng tabaşir tozu ilə birlikdə çəkilərək yenidən pemza və ya pemza daşı ilə sürtülür, cilalanır və tamamilə hamarlanır. Yenidən dartılmış vəziyyətdə

qurudulduqdan və səthin ağ rənginin qalıcı olması üçün tabaşirlə hopdurduqdan sonra istədiyiniz formalarda kəsilir. Perqamentin keyfiyyəti daha çox çərçivədə uzanarkən necə qurudulmasından asılı idi: yumşaq səth əldə etmək üçün 20 dərəcədə qurudulmuş dəri üzərinə soyuq su tökülürdü [3, s. 125-126].

Ptolemeylər sülaləsinin mədəniyyət sahəsindəki görkəmli nailiyyətlərinə həsəd aparən Qədim Misirin digər şəhərləri Ellinizm dövründə İsgəndəriyyəni nümunə götürərək kitabxanalar yaratmağa başladılar. VIII Henrix buna paxıllıq edirdi. Təxminən eramızdan əvvəl 145-ci ildə Ptolemey Qədim Misirdən papirus ixracını qadağan etdi. Bunun üzərinə başqa şəhərlər başqa yazı aləti tapmağa çalışdılar. Rəvayətə görə, perqament Perqam kralı Attalosun oğlu II Attalosa verilib. Eumenes (səltənət dövrü: e. ə. 197-159) onu kəşf etmişdir [3, s. 125].

Perqamentlər də rəngli istehsal edilə bilər. Perqament üzərində ən çox istifadə edilən rəng imperiya və ilahiliyin simvolu olan purpura idi. Purpura rəngi Roma və Konstantinopolda çox bahalı bir maddə olan murexdən (tikanlı ilbiz) əldə edilmişdir. Bahalılığına görə mureksin əvəzinə lakmus istifadə edərək oxşar rəng əldə edən istehsalçılar da var idi. Bu gün tədqiqatçılar purpura rəngli perqamentləri öyrənməklə və mureksin tərkibində olan digromoidigo kimyəvi maddənin olub-olmasına baxaraq, perqamentdə istifadə olunan maddənin tərkibini öyrənmə bilirlər. Sözügedən rəngi əldə etmək üçün; Digromoidigo birləşməsindən ərəb saqqızı və ya yumurta ağı ilə pasta hazırlanır. Sonra perqamentə yapışdırmaq üçün alum qarışığı əlavə edilir [11, s. 80-81].

Boyalı perqamentlərin istehsalı Qədim dövrə və Şərqlə gedib çıxır. Bununla belə, bəzi purpura əlyazmaları yazı üçün qızıl və gümüşdən istifadə edirdi. Məsələn; Vyana Yaradılış əlyazmasında olduğu kimi, purpura perqamentinə gümüşlə yazma ənənəsi ümumiyyətlə Suriya-Fələstin bölgəsinə aid edilir. Gümüş olmadıqda, gümüş əvəzinə gümüşü rəng verən bitkilər və ya ərintilər istifadə olunurdu [4, s. 271].

Dəri üzərində aparılan əməliyyatlardan sonra əldə edilən hər bir təbəqə “folqa” (folium) adlanırdı. Laylar uzununa və eninə vərəqlərə kəsilmiş və daha davamlı, tüklü tərəfdə küt uc ilə işarələ-nərək xətlər müəyyən edilmişdir. Bu işarələr də arxa səthə köçürüldü. Eynilə papirusda olduğu kimi perqamentdə ön səhifə recto, arxa səhifə isə verso adlanır. Yarıya bükülmüş perqamentə (iki folio) “unio”, iki unios isə “binio” adlanır. 8 vərəq (hər iki tərəfdə 16 səhifə) fasikül adlanır. Ən çox yayılmış kitab forması 8-foliodur.

Purpura rəngi qırmızımtıl bənövşəyi (yəhudi ağacı) mənasında istifadə edilmişdir. Purpura rəngi “Tyre/Sur”da (Livanın Aralıq dənizi sahilində tarixi liman şəhəri) qabıqlı balıqlardan (murex, tikanlı ilbiz) əldə edilmişdir. Cəmi bir neçə qram minlərlə midyedən əldə edilən rəng əsrlər boyu yalnız zəngin və xüsusi insanların paltarlarını rəngləmiş, bu da onun imtiyazını artırmışdır. Rəng əldə etmək çox çətin proses idi. Bu səbəbdən, purpura rənginin qiyməti inanılmaz səviyyələrə çatdı. Qramla satılan rəngə boyanmış parçanın bir daha solmayacağı deyilir. Şərqi Aralıq dənizi sahillərində indiki Livan və Suriya torpaqlarında yaşayan Finikiyalılar dənizçilikdə müvəffəqiyyət qazanan və ticarətlə məşğul olan Yaxın Şərq xalqı idilər. Onların ən qiymətli ixrac məhsulları purpuraya boyadıqları parçalar idi. Finikiya şəhərləri, xüsusən də Tyre/Sur, bənövşəyi rəngə boyanmış zərif geyimlərin ticarəti ilə yanaşı, həm də boya istehsal mərkəzlərini Aralıq dənizi ətrafında qurduqları koloniyalara köçürdülər. Bizans saray mədəniyyəti və kilsəsində rastlaşdığımız iyerarxiya geyimlə özünü göstərir. Geyimdə rəng seçimi saray işçiləri, ruhanilər və hərbi təbəqə arasındakı iyerarxiyanı ortaya qoyur. Çətin əldə edilən və kifayət qədər bahalı olan bənövşəyi rəng imperator və imperatora xas idi. Bənövşəyi paltardan istifadə üçün qanun qəbul edildi və imperatorun ailəsindən kənar heç kəsin bu rəngdə paltar geyə bilməməsi qərara alındı [12, s. 14].

Qədim dövrlərdə perqamentin iki tərəfi arasında fərq var idi. Laylı perqamentin ətli daxili səthi daha ağ və hamar idi; Tüklü üzü sarı və kobud, qaralmağa meyilli idi. Bununla belə, mürəkkəbi ətli tərəfdən daha yaxşı saxlayır.

Bağlamalar etmək üçün bir-birinə tikilməzdən əvvəl vərəqlərə yazılır və adətən bir sütunda yazılırdı. Ölçülmüş mətnlərdə iki dar sütundan istifadə edilə bilər. Yazılı perqament vərəqləri dəri

ilə örtülmüş iki taxta örtüklə bağlanmışdır. Lakin papirus kimi ilk dəfə taxta çubuqlara bükülmüş şəkildə yuvarlanmış formada istifadə edilən perqament bizim eramın 2-4-cü əsrlərinə aiddir. Quruluşuna uyğun olaraq əsrlər boyu kodeks şəklində geniş istifadə edilmişdir. Perqamentin geniş yayılması ilə bütün Qədim Dövr və hətta Orta əsrlərdə istifadə edilən qamış qələmlərlə birlikdə quş tükdən hazırlanmış “penna” qələminin də istifadəyə verildiyi təxmin edilir [6, s. 126-127].

Yeni perqament hazırlamaq mümkün olmayanda, orta əsrlərdə yazılı perqamenti “skalp” adlı cib bıçağı ilə sıyıraraq, üzərinə başqa mətn yazırdılar. Beləliklə, xristian mətnləri bütpərəst mətnləri ört-basdır etmiş olardı. Bu proses “palimpsestos” və ya “codex rescriptus” adlanırdı. Palimpsest papirusa da tətbiq oluna bilərdi, lakin bu məqsəd üçün davamlı material olan perqament daha uyğun idi.

Sağ qalmış ən qədim perqament parçası eramızdan əvvəl 2-ci əsrin əvvəllərinə aid Dura Europosun Hellenistik müqaviləsidir [1, s. 187]. Roma İmperiyasının ilk illərində perqamentdən geniş istifadə olunmurdu. Papirus üzərində perqamentin geniş yayılmasında ən mühüm rol xristian kilsəsinə məxsusdur. Xristianlıq dövlət dini olaraq qəbul edildikdən sonra Konstantinopol kilsələri üçün 750 nüsxə İncil sifariş edilmiş və nüsxələrin perqament üzərində yazılması şərt edilmişdir.

Müqəddəs İncil “Əhdi-Ətiq” (Tövrat) və “Əhdi-Cədid”dən (İncil) ibarətdir. Yəhudilər “Əhdi-Cədid”i qəbul etməzlər, yalnız Tövrəti oxuyurlar. Xristianlar isə həm “Əhdi-Cədid”i, həm də “Əhdi-Ətiq”i qəbul etmiş və ikisini İncil adı altında birləşdirmişlər. Halbuki “Əhdi-Ətiq”in ilk 5 kitabı “Tövrat” adlanır. “Zəbur” Davudun (“Əhdi-Ətiq”ə daxil edilmişdir) olduğu deyilən “Zəbur” kitabı adı altında toplanmış ilahilərdən ibarətdir.

Qədim dövrlərdə hər bir əlyazma özünəməxsus idi və kitablar əl ilə yazıldığı və bir-bir köçürdüyü üçün hətta eyni əsərlərin nüsxələri də bir-birindən fərqlənə bilirdi. Əlyazmaların yayılmasının Ellinizm dövründə inkişaf etdiyini başa düşürük, çünki bu dövrdə böyük kitabxanalar yaradılmışdır. İsgəndəriyyədə yaradılmış iki böyük kitabxana öz ehtiyaclarını ödəmək və həmçinin kommərsiya məqsədləri üçün əsərlərin surətini çıxarmaq üçün printerlərin emalatxanalarını idarə edirdi. Bu kitabxanalarda alimlər köhnə mətnləri nəzərdən keçirir və ədəbi tənqid sahəsində onların üzərində işləyirdilər. İsgəndəriyyə alimləri əlyazmaların formal xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi, səhifə tərtibatı üçün müəyyən standartların müəyyən edilməsi, orfoqrafiya qaydalarının müəyyən edilməsi ilə bağlı da mühüm tədqiqatlar aparmışlar [4, s. 129].

Nəticə. Əlyazmalar Qədim Dövrədən bu günə qədər sivilizasiyalar haqqında hər cür məlumat əldə etməyə imkan verən yazı alətləridir. Yazının kəşfindən sonra və əlyazmaların istifadəsinə qədər yazı materialı kimi istifadə edilən ağac qabıqları, boşqablar, gil lövhələr, terrakota qablar, daşlar, müxtəlif metallar, tekstil məmulatları və fil sümüyü kimi materiallar sonrakı əsrlərə də ötürülə bilən daha davamlı materiallarla əvəz olundu. Yunan dünyasında tez-tez istifadə edilən papirus rulonu, nəticədə papirusdan bir çox üstünlüklərə malik olan perqamentdən hazırlanmış əlyazmalarla əvəz olundu. Antik dövrdə üfqi tumar ən çox yayılmış yazı aləti olsa da, perqament kodlarından da istifadə olunurdu. Kodekslər həqiqətən də bugünkü kitabların əcdadları idi.

Əlyazmalarda, xüsusən də kodikologiya sahəsində türkçə nəşr olunan kifayət qədər araşdırma olmadığı üçün bu sahədə istifadə olunan terminlərlə bağlı orta dil konsensusuna nail olunmamışdır. Bu araşdırmada türk və xarici mənbələr nəzərə alınmaqla ədəbiyyatda istifadə olunan terminlərin latın və yunan dillərində istifadəsi verilmişdir. Ədəbiyyatda qeyd olunmayan və/yaxud orta dil yaradıla bilməyən terminlər üçün türkçə təkliflər verməyə cəhd edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bausi A. Müqayisəli Şərq əlyazmaları: giriş. Hamburq: Trend, 2015.
2. Bloom J.M. Kağızda Sivilizasiya: Kağızın Tarixi və İslam Dünyasına Təsiri. İstanbul: Kitab nəşriyyatı, 2003.
3. Demiris B. Antik dövrdə kitab. Anadolu Araşdırmaları, 2002.

4. Дресслер В. Синтаксис текста / Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII, Москва, 1978, с. 111-138.
5. Əlizadə Ə. Azərbaycan mətnşünaslığının inkişafı tarixindən // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1970, № 2, s. 14.
6. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва: Наука, 1981, 138 с.
7. Лихачев Д. Текстология (краткий очерк). Москва, 1964, с. 13.
8. Labarre A. Kitabın Tarixi. İstanbul: Ünsiyyət Yayınları, 1994.
9. Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələri sistemi. Bakı: Elm, 2001, 144 s.
10. Musayeva A. Mətnşünaslığın nəzəri və təcrübi əsasları. Bakı, 2007, s. 4.
11. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan mətnşünaslığının vəziyyəti və inkişaf perspektivləri // Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri. Bakı, 1979, s. 11-12.
12. Mehmet T. Qədim dövrün ən mühüm yazı materialı: Papirus // İnformasiya Dünyası, 2006, № 7 (2).
13. Şərifli K. Mətnşünaslığın nəzəri əsasları. Bakı, 2011, 346 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: eylazov.f@gmail.com

Fakhraddin Eylazov

AN OVERVIEW OF THE DEVELOPMENT HISTORY OF HANDWRITING AND WRITING INSTRUMENTS

This study discusses the historical development of manuscripts and writing instruments related to manuscripts, which are the most basic element and the most important source of information in the development of civilization. The emergence and development of manuscripts were shaped by various cultural, political, economic, and geographical factors. Among the writing materials, the historical development of papyrus and codex was given priority, and terminological problems related to the subject were touched upon. Manuscript books are secular. The information they convey to us is vital and real, and the dozens, perhaps hundreds, of authors they present have played an invaluable role in the enrichment and spread of science and culture not only in Azerbaijan, but also in the Muslim world and throughout the world. In this regard, the eastern, including Azerbaijani, manuscript books have no equal in the world.

A textual scholar studies and studies the history of the creation of any work and whether its text is correct or not, compiles these texts in a scientific-critical manner and prepares them for publication, and provides various publications with the necessary explanations and notes.

Knowing the development process of manuscripts, which are the origin of the book, which continues to exist in print and electronic form as the main source of information today, will shed light on research on the subject. The purpose of this study, conducted within this framework, is to show the development process of manuscripts in general.

Keywords: *manuscript, papyrus, parchment, codex, roll, leather, clay tablet.*

Фахреддин Эйлазов

ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ РАЗВИТИЯ РУКОПИСЕЙ И ПИШУЩИХ ИНСТРУМЕНТОВ

В данном исследовании рассматривается историческое развитие рукописей и пишущих инструментов, которые являются важнейшим элементом и важнейшим источником информации в развитии цивилизации. Возникновение и развитие рукописей определялось различными культурными, политическими, экономическими и географическими факторами. Среди письменных материалов приоритет был отдан историческому развитию папируса и кодекса, а также рассмотрены терминологические проблемы, связанные с этой темой. Рукописи носят светский характер, информация, которую они нам передают, жизненно важна, реальна, и десятки, а может быть, и сотни авторов, чьи работы они представляют, сыграли неоценимую роль в обогащении и распространении науки и культуры не только в Азербайджане и в мусульманском мире, но и во всем мире. В этом отношении восточная, в том числе азербайджанская, рукописная книга не имеет себе равных в мире.

Текстолог исследует и изучает историю создания какого-либо произведения, правильность его текста, компилирует эти тексты с использованием научно-критического метода и готовит их к публикации, а также снабжает различные издания необходимыми пояснениями и примечаниями.

Понимание процесса создания рукописей, происхождения книги, которая и сегодня продолжает существовать как основной источник информации в печатной и электронной форме, прольет свет на исследования по этой теме. Целью данного исследования, проведенного в этих рамках, является предоставление общего обзора процесса развития рукописей.

Ключевые слова: *рукопись, папирус, пергамент, кодекс, свиток, кожа, глиняная табличка.*

(Filologiya elimlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 27.06.2025

Son variant 21.07.2025